

A New Exploration of the Semantic and Rhetorical Subtleties of Qasr in the Holy Quran with Reference to Absoluteness and Restriction in the Maqsur Alayh

Azra al-Sadat Latifi Hosseini¹, Hossein Mohtadi^{2✉}, and Seyyed Heydar Far' Shirazi³

1. Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. Email: h.sadat57@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Bushehr, Iran. Email: mohtadi@pgu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. Email: shirazi@pgu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Receive Date: 09 December 2024

Revise Date: 24 April 2025

Accept Date: 13 May 2025

Available online: 13 May 2025

Keywords:

Qasr,
Absoluteness and Restriction,
Maqsur Alayh,
Quranic Rhetoric,
Quranic Interpretation.

ABSTRACT

Objective: This study examines the rhetorical phenomenon of Qasr, understood as the attribution of one element to another while negating it from others, as one of the strongest methods of emphasis in Arabic rhetoric. Given its central role in interpreting religious discourse, especially the Holy Quran, the study aims to investigate the limitations of traditional rhetorical classifications of qasr and to propose a new classification based on the concepts of atlaq and taqyid in the maqsur alayh.

Method: The study adopts a descriptive-analytical method. It systematically extracts Quranic verses that contain qasr, with special attention to corresponding verses in which the structure of restriction appears in different contextual forms. The analysis focuses on identifying whether the maqsur alayh is presented in an absolute or restricted form and on examining how this affects the semantic and rhetorical function of qasr within the Quranic text.

Results: The findings show that the absolute or restricted nature of the maqsur alayh plays a fundamental role in producing meaning and guiding interpretation. Traditional classifications of qasr, which mainly depend on the semantic relationship between its elements, are insufficient to explain all rhetorical dimensions of this phenomenon. The study demonstrates that the presence of atlaq and taqyid creates new rhetorical effects and reveals deeper layers of Quranic eloquence. Based on this analysis, qasr can be classified into four main types: absolute qasr, restricted qasr, compound qasr, and multiple qasr. The variety of restrictions applied to the maqsur alayh contributes to different levels of conceptual complexity in the expression of limitation within Quranic verses.

Conclusions: The study concludes that examining qasr through the lens of atlaq and taqyid offers a more precise understanding of its semantic and rhetorical functions in the Holy Quran. This approach provides a basis for a new classification that has been largely neglected in traditional rhetoric. By highlighting the role of restriction in shaping meaning, the study opens new perspectives for Quranic rhetorical analysis and encourages deeper reflection on the expressive and interpretive richness of the Quranic text.

Cite this article: Latifi Hosseini, A. A., Mohtadi H., & Far' Shirazi, S. H. (2025). A new exploration of the semantic and rhetorical subtleties of Qasr in the Holy Quran with reference to absoluteness and restriction in the Maqsur Alayh. *Journal of Islamic Literary Studies*, 5(1), 47-63. <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.142710.1222>

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.142710.1222>

Introduction

Precise interpretation of the Holy Quran requires a deep engagement with Arabic linguistic subtleties and classical rhetorical structures. Among these structures, qasr (restriction or exclusivity) stands as one of the most powerful devices of emphasis in Arabic rhetoric, playing a crucial role in shaping meaning and guiding interpretation. Qasr functions by limiting a concept to a specific domain, thereby intensifying clarity, precision, and communicative force. In Qur'anic discourse, this rhetorical device is not merely stylistic but deeply semantic, contributing to theological, juridical, and interpretive dimensions of meaning.

Despite extensive classical and modern scholarship on qasr, existing classifications remain insufficient in fully explaining the rhetorical intentions behind its diverse usages in the Qur'an. Traditional categorizations such as haqiqi and idafi qasr, or divisions based on grammatical structure, often fail to capture subtle semantic distinctions arising from variation in al-maqsur alayh (the restricted element), particularly in relation to itlaq (absoluteness) and taqyid (restriction through qualification). As demonstrated in the study, these limitations necessitate a revised analytical framework capable of addressing previously overlooked rhetorical patterns. This research addresses this gap by proposing a novel typology of qasr based on the structural and semantic status of al-maqsur alayh. It argues that Qur'anic instances of qasr can be more accurately understood through a system that considers whether the restricted element is expressed in absolute, qualified, compound, or multiple forms. This perspective not only refines rhetorical analysis but also enhances interpretive depth in Qur'anic exegesis.

Methodology

The study adopts a descriptive-analytical approach grounded in classical Arabic rhetoric (balagha) and Qur'anic linguistic analysis. Its primary corpus consists of selected Qur'anic verses containing explicit and implicit forms of qasr. These verses are examined in their syntactic, semantic, and contextual dimensions to determine how restriction is constructed and what rhetorical implications arise from variations in structure.

The analytical procedure focuses on identifying the nature of al-maqsur and al-maqsur alayh, with special attention to the presence or absence of linguistic qualifiers. These qualifiers include grammatical attachments such as prepositional phrases, genitive constructions, adjectival modifiers, and syntactic compounds. The study also draws on classical tafsir literature to contextualize meaning and to evaluate how traditional scholars have interpreted instances of restriction. In doing so, it integrates rhetorical theory with exegetical practice.

Furthermore, the research engages in comparative analysis across verses with similar thematic content, allowing for the identification of variations in restriction patterns within unified semantic fields. This comparative dimension is essential for revealing how changes in qualification (itlaq vs taqyid) affect meaning, emphasis, and theological implication. The study also builds upon prior rhetorical classifications while critically reassessing their limitations, as noted in the reviewed literature and earlier scholarly discussions within the source text.

Results

The findings of this research demonstrate that qasr in the Qur'an exhibits a more complex and structured system than previously recognized. The proposed classification identifies four primary categories based on the semantic structure of al-maqsur alayh: mufrad (simple or unqualified restriction), muqayyad (qualified restriction), murakkab (composite restriction),

and *mutaaddid* (multiple restriction). Each category reflects a distinct rhetorical strategy and contributes differently to meaning construction.

In *qasr al-mufrad*, the restricted element appears without any significant qualification, producing a strong sense of generality and absolute exclusivity. This form emphasizes foundational theological or ethical truths by stripping away contextual limitation. In contrast, *qasr al-muqayyad* introduces meaningful qualifiers that narrow interpretation and highlight specific dimensions of the restricted concept. These qualifiers are not merely grammatical additions but essential semantic components that shape interpretive boundaries.

The category of *qasr al-murakkab* involves tightly integrated structural components in which multiple qualifiers function as a unified conceptual system. Here, meaning emerges from the interaction between interdependent elements that cannot be separated without damaging the semantic integrity of the expression. This type reflects a higher level of rhetorical complexity, where meaning is constructed through layered syntactic and conceptual relations. Finally, *qasr al-mutaaddid* presents multiple potential restricted elements within a single structure, each capable of functioning independently or collectively depending on contextual interpretation. This form highlights the flexibility of Qur'anic expression and its ability to accommodate multiple interpretive pathways.

Overall, the analysis reveals that variation in restriction patterns significantly influences meaning, interpretive scope, and rhetorical force. The study shows that even minor syntactic changes, such as the addition or omission of a qualifier, can produce substantial shifts in theological emphasis. These findings confirm that *qasr* is not a uniform rhetorical device but a dynamic system of meaning construction deeply embedded in Qur'anic discourse.

Conclusion

This study demonstrates that the rhetorical structure of *qasr* in the Holy Quran is more nuanced and systemically organized than classical classifications have fully accounted for. By introducing a typology based on the nature of *al-maqsur alayh*, the research provides a more precise framework for understanding how restriction operates across different Qur'anic contexts. This framework enhances both rhetorical analysis and exegetical interpretation.

The results highlight that distinctions between absolute and qualified forms of restriction are not merely stylistic variations but fundamental semantic mechanisms that shape meaning and guide theological understanding. The proposed categories offer a new interpretive lens that can be applied not only to Qur'anic studies but also to broader fields of Arabic rhetoric and linguistic theory.

Ultimately, this research contributes to bridging the gap between classical *balagha* and contemporary linguistic analysis by offering a structured and context-sensitive model of *qasr*. Future studies may extend this model to other rhetorical devices or apply it to comparative textual traditions, thereby expanding its analytical and theoretical relevance.

کاوشی نوین در ظرافتهای معنایی و بلاغی قصر در قرآن کریم به اعتبار اطلاق و تقييد در مقصور عليه

عذرا السادات لطيفی حسینی^۱، حسين مهتدی^۲، و سيد حيدر فرع شیرازی^۳

۱. گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. پست الکترونیک: h.sadat57@gmail.com

۲. نویسنده مسؤل، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، بوشهر، ایران. پست الکترونیک: mohtadi@pgu.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. پست الکترونیک: shirazi@pgu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: هدف پژوهش حاضر بررسی اسلوب بلاغی قصر در قرآن کریم با تأکید بر نقش اطلاق و تقييد در مقصور عليه است. قصر، به معنای اختصاص امری به امر دیگر و نفی آن از غیر، از قوی ترین شیوه های تأکید در بلاغت عربی به شمار می رود و در فهم و تفسیر متون دینی، به ویژه قرآن کریم، نقش مهمی دارد. با وجود توجه علمای بلاغت به این اسلوب و ارائه تقسیم بندی های گوناگون در بلاغت سنتی، بررسی دقیق آیات حاوی قصر نشان می دهد که این تقسیم بندی ها برای تبیین همه ابعاد معنایی و بلاغی قصر کافی نیستند. از این رو، این پژوهش می کوشد با توجه به مطلق یا مقید بودن مقصور عليه، زمینه ای برای ارائه تقسیم بندی نوینی از قصر فراهم آورد.

روش تحقیق: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. در این راستا، آیات قرآن کریم که مشتمل بر اسلوب قصر هستند، به ویژه آیات متناظر، به صورت نظام مند استخراج و بررسی شده اند. سپس نقش اطلاق و تقييد در مقصور عليه تحلیل شده و تأثیر آن بر فهم معنایی، تفسیری و بلاغی آیات مورد ارزیابی قرار گرفته است. در این تحلیل، سیاق کلام و چگونگی بیان مقصور عليه به صورت مطلق یا مقید، معیار اصلی بررسی قرار گرفته است.

یافته ها: یافته های پژوهش نشان می دهد که مطلق یا مقید بودن مقصور عليه در تفسیر دقیق تر آیات نقش اساسی دارد و می تواند لایه های تازه ای از فصاحت و بلاغت قرآن کریم را آشکار سازد. همچنین مشخص شد که تقسیم بندی های سنتی قصر، که بیشتر بر روابط معنایی میان ارکان قصر تمرکز دارند، توانایی تبیین همه ظرفیت های بلاغی این پدیده را ندارند. بر اساس نتایج پژوهش، قصر از حیث اطلاق و تقييد مقصور عليه به چهار نوع اصلی تقسیم می شود: قصر مطلق، قصر مقید، قصر مرکب و قصر متعدد. تنوع در مصادیق و نوع تقييد مقصور عليه نیز می تواند مفاهیمی ساده یا پیچیده تر از محدودیت و اختصاص را در آیات قرآن کریم پدید آورد.

نتیجه گیری: نتیجه پژوهش نشان می دهد که توجه به اطلاق و تقييد در مقصور عليه، رویکردی نو در تحلیل قصر قرآنی به شمار می رود و می تواند فهمی دقیق تر و عمیق تر از ظرافت های معنایی و بلاغی قرآن کریم ارائه دهد. این رویکرد، ضمن تکمیل دیدگاه های سنتی در باب قصر، مبنایی برای گسترش مطالعات بلاغی و تفسیری قرآن فراهم می سازد. از این منظر، بررسی مطلق یا مقید بودن مقصور عليه راهی مؤثر برای کشف لایه های تازه ای از اعجاز بیانی قرآن و تأمل بیشتر در مفاهیم والای این کتاب آسمانی است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۹ آذر ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۰۴ اردیبهشت

۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۳ اردیبهشت

۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۲۳ اردیبهشت

۱۴۰۴

کلیدواژه ها:

قصر (حصر)،

اطلاق و تقييد،

مقصور عليه،

بلاغت قرآنی،

تفسیر قرآن

استناد: لطیفی حسینی، عذرا السادات؛ مهتدی، حسین؛ و فرع شیرازی، سید حیدر (۱۴۰۴). کاوشی نوین در ظرافت های معنایی و بلاغی قصر در قرآن کریم به اعتبار

اطلاق و تقييد در مقصور عليه. *دراسات الأدب الإسلامی*، ۵ (۱)، ۴۷-۶۳. <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.142710.1222>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

فهم و تفسیر دقیق آیات قرآن کریم بدون توجه به ظرافت‌های زبان عربی و قواعد بلاغی آن امکان‌پذیر نیست. در این میان اسلوب قصر به‌عنوان یکی از قوی‌ترین روش‌های تأکید در زبان عربی نقش بسزایی در تبیین معانی و مقاصد قرآن ایفا می‌کند. قصر با محدود کردن یک مفهوم به چارچوبی مشخص به‌گونه‌ای امکان را می‌دهد تا مقصود خود را با وضوح و تأکید بیشتری بیان کند. این اسلوب نه تنها در بیان مفاهیم قرآنی کاربرد فراوانی دارد؛ بلکه در تبیین اغراض بلاغی و تفسیر دقیق‌تر آیات نیز نقش کلیدی ایفا می‌کند. با وجود پژوهش‌های گسترده‌ای که در زمینه قصر و انواع آن انجام شده است، هنوز تقسیم‌بندی‌های موجود نتوانسته‌اند به‌طور کامل به تبیین غرض بلاغی متکلم از به‌کارگیری این اسلوب بپردازند. تقسیم‌بندی‌های سنتی قصر؛ اگرچه از نظر نظری ارزشمند هستند؛ اما در عمل گاه ناتوان از توضیح دقیق تفاوت‌های معنایی و بلاغی میان آیاتی هستند که در آن‌ها خداوند متعال مقصورعلیه را با تفاوت در جهت اطلاق و تقييد به‌کار برده است. این خلأ پژوهشی ضرورت ارائه یک تقسیم‌بندی جدید و کاربردی را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

مسئله اصلی این پژوهش نبود یک تقسیم‌بندی جامع و نظام‌مند از انواع قصر است که بتواند به‌طور دقیق‌تر به تبیین غرض بلاغی متکلم از به‌کارگیری این اسلوب در آیات قرآن بپردازد. تقسیم‌بندی‌های موجود عمدتاً بر اساس معیارهای کلی مانند قصر حقیقی و اضافی یا قصر موصوف بر صفت و صفت بر موصوف انجام شده‌اند؛ این در حالی است که در آیات قرآن نمونه‌های متعددی از قصر وجود دارد که با این تقسیم‌بندی‌ها به‌طور کامل قابل تبیین نیستند؛ از این‌رو این پژوهش در پی آن است که با ارائه یک تقسیم‌بندی جدید بر اساس ویژگی‌های مقصورعلیه (اطلاق و تقييد) به بررسی دقیق‌تر انواع قصر در قرآن بپردازد و تفاوت‌های معنایی و بلاغی آن‌ها را آشکار سازد.

هدف اصلی این پژوهش ارائه یک تقسیم‌بندی جدید از قصر است که بر اساس آن قصر به چهار نوع مفرد، مقید، مرکب و متعدد تقسیم می‌شود. این تقسیم‌بندی با تمرکز بر ویژگی‌های مقصورعلیه و با الهام از نظریه‌های علمای بلاغت در زمینه تشبیه طراحی شده است. اهداف فرعی این پژوهش عبارتند از: بررسی تطبیقی آیات قرآن که در آن‌ها اسلوب قصر به‌کار رفته است و استخراج نمونه‌هایی که در آن‌ها مقصورعلیه به‌صورت مطلق (مفرد) یا مقید بیان شده است، تبیین تفاوت‌های معنایی و بلاغی میان انواع قصر بر اساس اطلاق و تقييد مقصورعلیه و ارائه چارچوبی تحلیلی برای بررسی دقیق‌تر اسلوب قصر در متون ادبی و بلاغی دیگر با توجه به این تقسیم‌بندی جدید.

این پژوهش از آن جهت حائز اهمیت است که با ارائه یک تقسیم‌بندی جدید و کاربردی به پژوهشگران حوزه قرآن و بلاغت ابزاری کارآمد برای تحلیل دقیق‌تر آیات قرآن ارائه می‌دهد؛ همچنین این تقسیم‌بندی می‌تواند در تفسیر و تحلیل سایر متون ادبی و بلاغی نیز مورد استفاده قرار گیرد. از سوی دیگر توجه به چنین تقسیم‌بندی‌هایی موجب تعمق بیشتر در آیات قرآن شده و ابعاد تازه‌ای از فصاحت و بلاغت این کتاب آسمانی را آشکار می‌سازد.

پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش

این پژوهش درصد پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها می‌باشد.

۱. در کلام وحی چه سبک جدیدی از بلاغت قصر، قابل طرح است؟
۲. اعتبار اطلاق و تقييد در مقصور علیه چه ویژگی‌های جدیدی را در نوع ساختار قصر از نظر بلاغت به وجود می‌آورد؟
۳. مفرد، مقید یا مرکب بودن مقصورعلیه در آیات متناظر، بیانگر چه تفاوت معنایی می‌باشند؟

فرضیه این پژوهش بر آن است که در آیات متناظر حاوی قصر، قید مفرد یا مرکب در مقصورعلیه نقش بسزایی در فهم معنای آیه مورد نظر دارد؛ از این‌رو در یک نگاه کلی از قصر به اعتبار اطلاق یا تقييد مقصور علیه چهار حالت مفرد، مقید، مرکب و متعدد استخراج می‌شود. بر اساس آیات متناظر در یک موضوع، حالات مختلفی برای این سبک از قصر متصور است که برخی از این حالت‌ها در کلام وحی در آیات متناظر یک موضوع قابل احصاء می‌باشد. افراد و نوع تقييد مقصور علیه می‌تواند مفاهیم ساده یا پیچیده تری را از مفهوم سازی محدودیت قصر در آیات ایجاد کند که در نهایت انسان را به تعقل بیشتر وامی‌دارد.

پیشینه پژوهش

قصر یکی از اسالیب پرکاربرد در قرآن می‌باشد که درک صحیح آن نقش مهمی در تبیین آیات قرآن دارد؛ از همین رو همواره مورد توجه علمای بلاغت قدیم و جدید^۱ بوده است. در بحث اطلاق و تقييد در مسائل اصولی و فقهی پژوهش‌ها و کتاب‌هایی وجود دارد که در اینجا ضرورتی از نام بردن آنها نیست، در حوزه بلاغت هم در خصوص بلاغۃ القیود پژوهش‌هایی انجام شده است؛ ولی در بحث اختصاصی قصر در بلاغت فقط در حوزه قصر به لام جنس آن هم به صورت محدود در منابع قدیم بلاغی ذکر شده که اشاره می‌شود؛ ولی تا آن جایی که اطلاع حاصل شد پژوهش مستقلی در رابطه با موضوع انواع قصر به اعتبار اطلاق یا تقييد مقصورعلیه یافت نشد؛ فقط در چند مورد اشاره‌ای به این عنوان شده است از جمله:

۱. ابن‌عاشور، محمدطاهر، "تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن‌عاشور"، (۱۴۲۰ هـ)، مؤسسه التاریخ

العربی، لبنان، بیروت، الطبعة الأولى، ایشان در ذیل آیه ۱۲۷ سوره بقره در تفسیر عبارت "إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" بعد از بیان نوع قصر به کار رفته در این عبارت، اشاره می‌دارد که قصر در این عبارت از نوع حقیقی مقید است که مغایر با قصر اضافی است و علمای بلاغت به آن دقتی نکرده‌اند.

۲. مدرس افغانی، محمد علی، "المدرس الأفضل فی ما یرمز و یشار الیه فی المطول"، قم: نشر دار الکتاب، چاپ اول، (۱۳۶۲ ش)، مؤلف این کتاب در بیان احوال مسند، زمانی که یکی از اغراض بلاغی ذکر مسند معرفه به لام جنس را افاده قصر بیان می‌کند و برای جنس مقصور دو قسم مطلق و مقید را ذکر می‌کند.

۳. نسرین طاهر با عنوان "ظاهرة الحصر و القصر مفهوماً و بلاغاً فی إطار القرآن الکریم"، الجامعة الوطنية للغات الحديثة و العلوم یا سلام آباد- پاکستان، دسامبر ۲۰۰۷ میلادی، پژوهشگر این پایان‌نامه، قصر را به اعتبار مقصور علیه به قصر مفرد و مرکب تقسیم نموده و قصر مفرد را قصری دانسته که در آن مقصور علیه، مفرد باشد، مثال‌های متعددی برای این نوع قصر از آیات قرآن بیان کرده و در مقابل، قصر مرکب را قصری دانسته که مقصور علیه در آن مرکب باشد و منظور از مرکب را ترکیب دو یا چند کلمه دانسته و به دو نوع قصر مرکب از جارو مجرور و قصر مرکب از مضاف و مضاف‌الیه اشاره کرده و برای هر کدام مثال‌هایی ذکر کرده است.

۴. نجم‌الدین، مبارک حسین و محمدعثمان، سوسن، "اسلوب القصر و بلاغته فی القرآن الکریم"، مجله العلوم و البحوث الاسلامیة (۲۰۱۲ م)، شماره پنجم. این مقاله ضمن معرفی اسلوب قصر، به بیان اقسام مختلف قصر پرداخته و از آیات قرآن شاهد مثال‌هایی برای این اقسام ذکر نموده و در نهایت ضمن بیان طرق مختلف قصر به تفاوت‌ها و امتیازات این طرق پرداخته است.

۵. عبداللهی، مهرنوش، مستفید، حمیدرضا و مصطفی دلشاد (۱۳۹۱)، "ظرافت‌های ساختاری و معنایی آیات در بردارنده حصر در جزءهای ۲۹ و ۳۰ قرآن کریم"، پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری علمی ایران (ایراندک)، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشگاه علوم و حدیث. در این پژوهش، شیوه‌های مختلف حصر و قصر و تبیین جایگاه آن در قرآن و علوم بلاغی از دیدگاه‌های مختلف بررسی شده و آیات جزء ۲۹ و ۳۰ با جزئیات دقیق و بر اساس تفاسیر ادبی مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

امتیاز این پژوهش این است که به‌طور مستقل به انواع قصر به اعتبار افراد، تقييد و مرکب مقصورعلیه پرداخته است و اولین پژوهشی است که سعی دارد با استخراج آیات در بردارنده‌ی اسلوب قصر و توجه و تعمق در آنها، حالت‌های مختلف مقصورعلیه

۱. بلاغت قدیم، از سده‌های میانه تا اواخر قرن نوزدهم میلادی با تکیه بر مبانی نظری سنتی و هدف فهم اعجاز قرآن توسط چهره‌هایی نظیر عبدالقاهر جرجانی و سکاکی شکل گرفت و حکمفرما بود؛ اما در اواخر قرن نوزدهم با نقد منابع درسی سنتی چون "مختصر المعانی" و "المطول" توسط شیخ محمد عبده و جبر ضومط، ناکارآمدی بلاغت سنتی در آموزش دانشگاهی و عدم پاسخ‌گویی به نیازهای ادبی معاصر آشکار شد. این چالش‌ها در کنار تأثیرپذیری از مکاتب نقد غربی و ضرورت همسویی با مناسبات اجتماعی، بستر پیدایش بلاغت جدید را فراهم ساخت. بلاغت جدید با تمرکز بر تحلیل ساختاری متن و سبک‌شناسی توسط افرادی مانند شوقی ضیف، سید قطب و جبر ضومط توسعه یافت. (ر.ک: خضری آذر و همکاران. «چالش ناکارآمدی بلاغت سنتی اسلامی از منظر بلاغت جدید عربی». ادب عربی، سال ۱۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۱، صص ۶۳-۸۴).

از جهت اطلاق و تقييد در موضوع واحد را شناسایی کرده، از این منظر تقسیم جدیدی برای قصر ارائه داده است؛ پس از بررسی حالت‌های مختلف مقصور علیه در آیات متناظر قرآن و تشخیص نوع قصر، به تفاوت‌های بلاغی حالات مختلف مقصور علیه دست یابد.

مبانی نظری و مفاهیم بنیادی پژوهش

تبیین دقیق مبانی نظری و مفاهیم بنیادی به‌عنوان پیش‌نیاز هر پژوهش علمی و تعیین‌کننده کیفیت آن نه‌تنها چارچوب مفهومی تحقیق را شفاف می‌سازد؛ بلکه فهم صحیح اهداف، روش‌ها و نتایج پژوهش را نیز تضمین می‌کند. در این پژوهش نیز؛ هرچند پیش از ورود به بحث اصلی و ارائه تقسیم‌بندی جدید برای قصر، تبیین مبانی نظری آن شامل تعریف قصر در لغت و اصطلاح؛ همچنین ارکان و اسالیب آن از ضروریات به نظر می‌رسد؛ با این حال از آن‌جا که پژوهش‌های پیشین مرتبط با قصر به تفصیل مبانی نظری، اسلوب، ارکان و اقسام آن را بررسی کرده‌اند، در وضعیت کنونی این تحقیق فقط به صورت مختصر به این مباحث پرداخته و مستقیماً به بحث اصلی، یعنی تقسیم‌بندی‌های جدید قصر پرداخته می‌شود.

تعریف لغوی و اصطلاحی قصر

«قصر» در لغت به معنای کوتاهی، متضاد «طول» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۹۵/۵؛ مهنا، ۱۴۱۳: ۳۸۸/۲)، و «حَسَّ» به کار رفته است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۹۷/۵؛ ازهری، ۱۴۲۱: ۲۷۹/۸). قصر نیز به معنای حَسَّ یا محدود کردن است (ابن ادريد، ۱۹۸۸: ۵۱۴/۱). سیوطی هر دو واژه را هم‌معنا دانسته و قصر را «تخصیص یک امر به دیگری به شیوه‌ای مخصوص» تعریف می‌کند (سیوطی، ۱۳۸۴: ۴۸/۲). تفتازانی آن را «محدود کردن حکم به چیزی با روش‌های خاص می‌داند (تفتازانی، ۱۳۷۶: ص ۱۱۵). دسوقی عبارت را شرح داده و منظور از طرق مخصوص و شیوه خاص را یکی از چهار روش معروف و اصلی قصر یعنی (عطف، نفی و استثنا، انما، تقدیم) یا ضمیر فصل، ال جنس و تعریف هر دو جزء مسند و مسندالیه، ذکر کرده است (دسوقی، ۲۰۱۰: ۲۱۲/۲).

تقسیمات قصر در بلاغت قدیم

علمای بلاغت بر اساس معیارهای مختلف، تقسیمات متعددی برای قصر ارائه کرده‌اند؛ از جمله به اعتبار حقیقت و واقع، قصر را به حقیقی و اضافی تقسیم نموده‌اند (زویعی، ۱۹۹۷: ۳۷۶). هر یک از این دو نوع، بسته به نسبت مقصور و مقصور علیه، به قصر موصوف بر صفت و قصر صفت بر موصوف تفکیک می‌شود (دسوقی، ۲۰۱۰: ۲۱۶/۲). به عنوان مثال:

– «مَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ»: قصر حقیقی صفت بر موصوف

– «مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ»: قصر اضافی صفت بر موصوف

– «إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ»: قصر اضافی موصوف بر صفت

– «مَا اللَّهُ إِلَّا خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ»: قصر موصوف بر صفت حقیقی که به صورت تحقیقی محقق نمی‌شود؛ چرا که نفی سایر صفات

جز به صورت ادعایی ممکن نیست (هاشمی، ۱۳۸۸: ۳۳۵).

در تقسیمی دیگر قصر اضافی بر اساس حال مخاطب به سه نوع افراد؛ مانند ﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ﴾ [الرعد/۷۰]، تعیین؛ مانند ﴿لَقَالُوا إِنَّمَا سَكَّرَتْ أَبْصَارُنَا﴾ [الحجر/۱۵]، و قلب؛ مانند ﴿إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ﴾ [النساء/۱۷۱] دسته‌بندی شده است.

اطلاق و تقييد در بلاغت

اطلاق مصدر باب افعال در لغت به معنای رهاسازی و آزاد کردن ذکر شده است (ابن دريد، ۱۹۸۸: ۹۲۲/۲)، تقييد مصدر باب تفعیل در مقابل اطلاق به معنای قرار دادن غل و زنجیر در پای آمده و "تقييدٌ لِلْأَلْفَاظِ بِمَا يَمْنَعُ الْاِخْتِلَاطَ وَ يَزِيلُ الْاِلتِبَاسَ" به همین معنا آمده است (فیومی، ۱۴۱۴ ق: ۵۲۱/۲). بحث از اطلاق و تقييد در علوم مختلف مانند نحو، اصول، فقه و بلاغت مطرح می‌شود.

در بلاغت قدیم در چند مورد از اطلاق و تقييد بحث شده است. اصل اسناد در جمله با دو رکن مسند و مسندالیه محقق می‌شود و هر چیزی افزون بر مسند و مسندالیه در کلام دلالت بر معنای زائدی دارد (جنبه المیدانی، ۱۴۱۶ ق: ۱/ ۴۵۱). در علم معانی، اطلاق و تقييد از صفات حکم دانسته شده، منظور از اطلاق، اکتفا کردن به مسند و مسندالیه کلام بدون هیچ چیز زائد می‌باشد و هرگاه متکلم هیچ قصدی در محدود کردن حکم نداشته باشد آن را به صورت مطلق بیان می‌دارد تا مخاطب هرگونه که می‌خواهد در مورد آن بیندیشد و در مقابل هر گاه متکلم بخواهد بر فایده حکم بیفزاید یا بخواهد حکم را در نظر مخاطب تقویت نماید به مسند یا مسندالیه یا هر دو آن‌ها چیزی را می‌افزاید و از این طریق حکم را مقید می‌سازد و هرچه قیود حکم بیشتر باشد توضیح و تخصیص حکم نیز بیشتر بوده و فایده‌اش نیز تمام‌تر و کامل‌تر است (هاشمی، ۱۳۸۸ ش: ۱/ ۲۸۴). به عنوان مثال جمله‌ی "علی قادم" یک عبارت مطلق است که صرفاً بر اسناد وصف "قادم" به "علی" بدون در نظر گرفتن زمان، مکان یا حالات خاص دلالت دارد و در مقابل جمله "علی قادم بن والدیه" با افزودن قیود مکانی، معنای کلام را گسترش داده و علاوه بر اسناد، مکان حضور علی را نیز مشخص می‌کند و بدین ترتیب حکم را محدود به آن مکان می‌نماید.

گاهی متکلم بدون افزودن لغات از طریق ارائه مسند یا مسندالیه در قالب‌های خاص مانند افعال ماضی یا مضارع برای دلالت بر زمان به بیان معنای افزون می‌پردازد؛ با این حال در مواردی که مسند و مسندالیه به تنهایی برای انتقال معنای مورد نظر کافی نیستند متکلم ناگزیر به افزودن قیودی مانند قید زمان، مکان وصف، حال یا ادات شرط می‌شود که به مسند، مسندالیه یا اسناد جمله مرتبط می‌شوند. این قیود با افزودن جزئیات و محدودیت‌ها به غنای معنایی کلام کمک کرده و اغراض بلاغی تقييد را محقق می‌سازند (جنبه المیدانی، همان، صص ۴۵۱-۴۵۲).

مدرس افغانی در بررسی "تعقید معنوی" یکی از عیوب محل فصاحت به نقش "تقييد" و "اطلاق" اشاره کرده و ابهام در کنایات را ناشی از عدم وضوح قرائن برای درک منظور متکلم می‌داند. استفاده از کلام در معنایی مغایر با کاربرد فصیح عربی نیز از مصادیق تعقید معنوی دانسته و ملاک تشخیص آن را صحت یا عدم صحت استعمال عرفی کلام می‌داند (مدرس افغانی، ۱۳۶۲ ش: ۱/ ۵۲۰-۵۲۴). در علم معانی نیز ضمن بیان حالات مسند به غرض از اسم یا فعل آوردن مسند اشاره شده و فعل آوردن مسند را تقييد مسند به یکی از زمان‌های سه‌گانه دانسته‌اند و در ادامه به سایر تقييدات مسند فعلی و اغراض بلاغی ذکر متعلقات فعل پرداخته‌اند (دسوقی: ۱۴۳۱ ه: ۲/ ۳۴-۶۹). در علم بیان برای طرفین تشبیه چهار حالت مفرد بر مفرد (مطلق یا مقید)، مرکب بر مرکب، مرکب بر مفرد و مفرد بر مرکب ذکر شده است (تفتازانی، ۱۳۷۶ ش: ۲۰۵). با توجه به مطالب ذکر شده مشخص می‌شود در مبحث تشبیه، "مطلق" به کلامی اطلاق می‌شود که بدون قید یا با قیدی غیر مؤثر بیان می‌شود؛ اما در "قصر" هر قید در سیاق حائز اهمیت بوده و تأثیرگذار می‌باشد گاه ممکن است استعمال یک کلمه در هیئت خاص، به خودی خود به عنوان قید مؤثر در معنای کلام عمل می‌کند.

از آن جایی که شناخت قید و ارتباط قیود باهم نقش بسزائی در ایجاد مفهوم حاصل از مقید دارند، قبل از ورود به بحث اصلی نوشتار و تبیین دقیق انواع حصر به اعتبار اطلاق و تقييد، لازم است به مفهوم قید و نقش آن در این نوع تقسیم اشاره شود.

مفهوم قید و تعریف آن

واژه "قید" بر وزن "فعل" به فتح فاء الفعل در لغت به معنای معروف بوده و پس از آن در هر چیزی که حبس و زندانی شده، مستعار شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ه: ۵/ ۴۴). اصطلاح "قید" در علومى مانند اصول، نحو، بلاغت و علوم قرآنی، تعاریف مختلفی دارد. در علم اصول گفته‌اند اصطلاح قید به کلمه یا کلماتی گفته می‌شود که به کلمه یا کلمات دیگر افزوده شده تا عموم و شمول مفهوم آن را محدود سازند (جمعی از محققان، ۱۳۹۸: ۶۶۰).

تعریف دقیقی از «قید» در نحو و بلاغت عربی قدیم وجود ندارد و تنها مصادیقی از آن در مباحث مختلف ذکر شده است. آذرنوش با گسترش مفهوم قید، بسیاری از منصوبات نحو عربی را شامل آن دانسته و نصب را علامت قید در زبان‌های سامی می‌داند. به نظر می‌رسد آذرنوش اولین کسی است که تعریفی برای قید ارائه داده و با اندکی تسامح و توسعه بخشیدن به مفهوم قید، توده‌ی عظیمی از منصوبات نحو عربی را به طور کلی قید نامیده و نصب را علامت مخصوص قید در زبان عربی و دیگر زبان‌های سامی می‌داند (آذر نوش، ۱۳۶۷-۱۳۶۸: ۱۰۷-۱۱۸).

در نحو عربی، قیدها علاوه بر قالب مفرد منصوب می‌توانند به صورت مرکب مجرور (با حروف جر یا اضافه) نیز ظاهر شوند. به این ترتیب قیود به دو دسته تقسیم می‌شوند: آن‌هایی که می‌توانند منصوب یا مجرور باشند و آن‌هایی که تنها به صورت منصوب یا فقط به صورت مجرور به کار می‌روند (اسماعیلی طاهری، ۱۳۹۵ش: ۱-۵). شاید بتوان از میان تعاریف ارائه شده، تعریف "هو وحدهً نحویهً تعلقت بأخری لإفاده المعنی أو سلامهً مبنی" (نصر: ۲۰۰۹: ۲۲۹) را کامل‌ترین تعریف دانست. این تعریف تمام واحدهای نحوی اعم از ارکان و غیر ارکان را در برمی‌گیرد و تفاوت بین قیود ناشی از تفاوت در وظیفه‌ای است که در کلام دارند، مفهوم قید و وظایف آن‌ها در کلام، بحث گسترده‌ای را می‌طلبد که خارج از حوصله این مقاله است و در مقاله‌ای دیگر به آن پرداخته خواهد شد.

عده‌ای قیود را منحصر در غیر ارکان (فوال عکاوی، ۱۹۹۶: ۶۲۵) و عده‌ای دیگر دایره را وسعت بخشیده و ارکان کلام را نیز قید محسوب کردند (نصر، ۲۰۰۹: ۲۲۹). بر اساس دیدگاه اول قیود معنایی افزون بر معناهای ترکیب به کلام افزوده، موجب تخصیص و تغییر در مفهوم جمله می‌شوند و حذف قید ممکن است منجر به فساد معنایی و غیرواقعی شدن کلام شود. در دیدگاه دوم همه عناصر کلام؛ اعم از اسنادی و غیر اسنادی به عنوان قید محسوب می‌شوند و اهمیت آن‌ها در تحقق ترکیب و روابط اسنادی نمایان می‌گردد؛ به طوری که بدون قید، هیچ کلامی قابل تشکیل نیست.

مقصود از اطلاق (افراد) و تقييد در حصر (قصر)

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد اطلاق بلاغی به معنای عدم به‌کارگیری قید تأثیرگذار در کلام است و تقييد به معنای استعمال قید و اراده آن در معنا می‌باشد. در متن قرآن، هیچ قیدی وجود ندارد که بدون تأثیر در خطاب باشد؛ بنابراین هر قید در سیاق قرآنی نقشی تکمیلی و اثرگذار در معنای اصلی دارد؛ اگرچه سطوح تأثیرگذاری قیود می‌تواند متفاوت باشد. تقييد مسند به "لام جنس" در مبحث اطلاق و تقييد، از مباحث خاص حصر است که در حالات مسند بررسی می‌شود. تعریف مسند به "لام جنس" حالتی است که گاهی افاده قصر می‌کند؛ به این ترتیب که اگر جنس مدخول "لام جنس" منحصر در یک چیز باشد، "قصر تحقیقی" (قصری مطابق با واقع) رخ می‌دهد، و اگر برای بیان کمال آن چیز در جنس یا کمال جنس در آن چیز به کار رود، حصر جنس را به صورت مبالغه افاده می‌کند (مدرس افغانی، همان: ۴/ ۲۱۵).

اگر معرفه به "لام جنس" مبتدا باشد حصر مبتدا در خبر را نشان می‌دهد و این حصر میان خبرهای معرفه به "لام جنس" و دیگر معارف یا نکره یکسان است؛ بنابراین اگر مبتدا معرفه به "لام جنس" باشد به‌طور حقیقی یا ادعایی قصر مبتدا بر خبر برقرار است؛ همچنین اگر خبر معرفه به "لام جنس" باشد حصر خبر در مبتدا خواهد بود. اسم موصولی که جنس در نظر گرفته شده نیز مانند اسم مقرون به "لام جنس" مفید قصر است. اسم جنس مقصور می‌تواند به صورت مطلق یا مقید با قیدهایی چون وصف، حال، ظرف و مفعول ذکر شود. مثال‌هایی از این قیدها شامل "هو السائر راکباً" (تقييد به حال) و "هو الواهب ألف قنطار" (تقييد به مفعول به) است. در بلاغت قصر به نحوی مختص به "لام جنس" ذکر شده و منابع بلاغی اشاره‌هایی محدود به این موضوع دارند. در حالی که ساختار قصر ظرفیت بررسی‌های جدید در تقسیم‌بندی انواع و تقييد را دارد، این جنبه‌ها معمولاً مورد توجه قرار نگرفته‌اند. بنابراین، در ادامه، به بررسی انواع قصر با توجه به مقصور علیه و ساختارهای قیدی پرداخته خواهد شد. (مدرس افغانی، همان: ۲۱۸-۲۲۰).

تفاوت بلاغی اطلاق و تقييد زمانی نمود بیشتری دارد که در آیات متناظر بررسی شود، از جمله موضوعاتی که در اسلوب قصر در سیاق‌های مختلف به صورت اطلاق یا تقييد به کاررفته‌اند، حصر کلام و حیانی در سحر، حصر وظیفه پیامبر در ابلاغ یا حصر صفات پیامبر در صفت بشیر یا نذیر است که در سیاق‌های متفاوت با توجه به غرض بلاغی به صورت مطلق یا مقید به قیود خاصی ذکر شده‌اند. به‌طور مثال حصر وظیفه پیامبر در بلاغ در یازده آیه قرآن آمده که چهار آیه به صورت مطلق و بدون قید و در هفت آیه به صورت مقید به وصف "مبین" ذکر شده‌است. با دقت در سیاق آیات روشن می‌شود که هر جا شبهه‌ای در امر تبلیغ بوده، وصف "مبین" آمده یعنی تبلیغ باید صریح و آشکار باشد به‌گونه‌ای که جایی برای شبهه باقی نگذرد و این امر مستلزم بیان واضح و روشن مطالب برای مخاطبین است تا متوجه آن مطلب شوند.

بحث

انواع قصر (حصر) به اعتبار اطلاق و تقید در مقصور علیه

این پژوهش در صدد معرفی رویکردی نوین در تقسیم‌بندی قصر است که بر خلاف رویکردهای پیشین با تمرکز بر میزان اطلاق یا تقید در مقصور علیه به ارائه چهار قسم جدید از قصر با عناوین مفرد، مقید، متعدد و مرکب می‌پردازد. این دسته‌بندی نوین با بررسی آیات قرآن کریم در پی کشف زوایای جدیدی از ظرافت‌های بلاغی نهفته در این کلام الهی است.

قصر (حصر) بر مفرد

مقصود از قصر مفرد بیان یکی از حالت‌های مختلف مقصور علیه است که در آن مقصور علیه کلام بدون قید ذکر شده است. در مبحث تشبیه علمای بلاغت، مفرد مطلق را کلمه‌ی بدون قید یا کلمه‌ی همراه با قید غیر مؤثر در تشبیه دانسته‌اند؛ ولی از آن جایی که قیود به کار رفته در کلام به‌ویژه در کلام بلیغ و حیانی نمی‌توانند تأثیری در زیادت معنای کلام نداشته‌باشند منظور از مفرد مطلق در تقسیم قصر همان واژه‌ی خالی از قید است؛ بنابراین در تعریف قصر مفرد می‌توان گفت: "حصری که مقصور علیه آن، خالی از قید باشد را قصر مفرد گویند".

شواهد متعددی از نوع قصر بر مفرد در قرآن کریم وجود دارد که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود.

﴿وَأِنْ تَوَلَّوْا فَمَا عَلَيكُمُ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بِبَصِيرٍ بِالْءَعْبَادِ﴾ (آل عمران/ ۲۰)

این آیه نمونه بارز قصر مفرد است؛ چرا که مقصور علیه «البلاغ» بدون هیچ قیدی ذکر شده و این نشانگر تأکید بر اصل وظیفه ابلاغ، فارغ از کیفیت یا شرایط خاص آن است. در این ساختار، مسئولیت پیامبر (ص) به صرف رساندن پیام محدود شده و هرگونه تکلیف اضافی مانند هدایت قلوب نفی می‌گردد. این در حالی است که ذکر قیدی مانند «مبین» (البلاغ المبین) آیه را در زمره قصر مقید قرار می‌داد؛ چرا که با افزودن این وصف، دامنه معنایی محدودتر شده و بر جنبه خاصی از ابلاغ (روشنی و وضوح) تأکید می‌شود. انتخاب قصر مفرد در این سیاق به خوبی نگرانی پیامبر از عدم هدایت مردم را پاسخ می‌دهد؛ چرا که با حذف هرگونه قید، تکلیف رسالت را در حداقل ممکن (صرف ابلاغ) تعریف نموده و هر مسئولیت فراتر از آن را نفی می‌نماید.

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالِ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾ (نساء/ ۱۰)

آیه شریفه نمونه بارزی از قصر مفرد را ارائه می‌دهد که در آن مقصور علیه («ناراً») به صورت مطلق و بدون قید ذکر شده است. این ساختار بلاغی حاوی دلالت‌های عمیقی است که با بررسی تفسیری مفسران به خوبی روشن می‌شود.

علامه طباطبایی با توجه به سیاق آیات قبل که درباره ارت سخن می‌گوید این آیه را هشدار شدید در برابر تصرف ناروا در اموال یتیمان می‌داند. ایشان معتقدند این آیه به تجسم اعمال در قیامت اشاره دارد به گونه‌ای که مال یتیم خورده شده در دنیا در آخرت به صورت آتش جهنم متجلی می‌شود (۱۳۷۸: ۳۳۱/۴). این تفسیر با ساختار قصر مفرد در آیه که بر حتمیت این عذاب تأکید می‌کورد، کاملاً همخوانی دارد. ابن عاشور با تحلیل ادبی دقیق، عبارت «يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا» را از جنبه‌های مختلف بررسی می‌کند. از دیدگاه ایشان، «ناراً» در اینجا مجاز مرسل است که به رابطه سببیت بین عمل دنیوی (خوردن مال یتیم) و عذاب اخروی (ورود به جهنم) اشاره دارد (ابن عاشور، همان: ۴۳/۴). این تحلیل بلاغی نشان می‌دهد که قصر مفرد در این آیه به بهترین شکل ممکن بر این رابطه علی و معلولی تأکید می‌کند.

ساختار قصر مفرد در این آیه چند پیام اصلی را منتقل می‌کند: اولاً تأکید بر حتمیت عذاب اخروی برای تمامی موارد خوردن مال یتیم، ثانیاً نفی هرگونه استثنا یا شرایط تخفیف‌دهنده و ثالثاً بیان کلیت حکم بدون توجه به میزان یا کیفیت تصرف. این ویژگی‌ها باعث شده است این آیه به عنوان یکی از واضح‌ترین نمونه‌های تهدید الهی در قرآن کریم مطرح شود.

﴿قَالَ آيَتِكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْرًا﴾ (آل عمران/ ۴۱)

آیه با به کارگیری قصر مفرد در عبارت «إِلَّا رَمْرًا»، نشانه الهی به زکریا را به شیوه‌ای بلاغی بیان می‌کند. این ساختار که در آن مقصور علیه «رَمْرًا» به صورت مطلق و بدون قید آمده بر دو نکته اساسی تأکید دارد: نخست آنکه نشانه مورد نظر صرفاً به ناتوانی از تکلم عادی و محدودیت به ارتباط رمزی اشاره دارد بدون آنکه ویژگی‌های خاص این ارتباط رمزی مدنظر باشد؛ دوم

آنکه این حصر دلالت بر قطعیت و حتمیت این نشانه دارد به گونه‌ای که هرگونه امکان تکلم عادی در این مدت سه روز به کلی نفی شده است. این شیوه‌ی بیان از یک سو نشانه‌ای روشن و غیرقابل تأویل ارائه می‌دهد و از سوی دیگر ارتباط مستقیم این وضعیت خاص با تحقق قریب‌الوقوع وعده الهی را نمایان می‌سازد. کاربرد قصر مفرد در اینجا به عنوان ابزاری بلاغی هم بر جنبه اعجاز‌آمیز نشانه تأکید دارد و هم بر دقت در زمان‌بندی تحقق وعده الهی اشاره می‌کند.

آیه ۴۱ سوره آل عمران نیز می‌تواند شاهد مثالی برای حصر بر مفرد باشد.

قصر (حصر) بر مقید

هرگاه مقصورعلیه در کلام دارای قید مؤثر باشد، حصر از نوع مقید است. این قید می‌تواند در قالب کلمه‌ای مستقل یا در ضمن همان کلمه مقید به شکل هیئتی خاص باشد. منظور از "مقید" در حصر مقید، واژه‌ی دارای قید است و تفاوتی بین قیده‌های مؤثر اصلی و تبعی نیست. قید اصلی در مفهوم حصر نقش اساسی دارد و حذف آن به فساد معنایی می‌انجامد. قید تبعی؛ اگرچه در اصل مفهوم حصر نقش اضافی ندارد و حذف آن خللی در قصر ایجاد نمی‌کند؛ اما از بلاغت کلام می‌کاهد. مقصورعلیه در حصر مقید می‌تواند به قید اصلی یا تبعی مقید باشد؛ همچنین مقصورعلیه مقید می‌تواند دارای چند قید تبعی مؤثر و قابل انفکاک از هم باشد. به عبارت دیگر در مقید یک واژه پایه و یک یا چند قید به‌عنوان تابع برای آن ذکر می‌شوند به گونه‌ای که حذف هر قید آسیبی به مفهوم اصلی حصر نزند. در تعریف حصر مقید می‌توان گفت: "قصری که مقصورعلیه آن، حداقل یک قید مؤثر (اصلی یا تبعی) داشته باشد یا دارای قیود متعدد قابل انفکاک از هم باشد." در ادامه، برای تبیین بهتر این نوع قصر، مثال‌هایی از آیات قرآن مورد تحلیل بلاغی-مفهومی قرار خواهند گرفت.

﴿وَقَالُوا لَوْ لَا أَنْزَلْ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾ (عنکبوت / ۵۰)

آیه با ساختار قصر مقیدپاسخی بلاغی به درخواست معجزه از سوی مشرکان ارائه می‌دهد. در این ساختار مقصورُ علیه «عِنْدَ اللَّهِ» به عنوان قید اصلی و ضروری، آیات الهی را به طور انحصاری در حیطه قدرت خداوند قرار می‌دهد. این قید به گونه‌ای اساسی در معنا دخیل است که حذف آن، غرض اصلی آیه را نقض می‌کند. از منظر بلاغی این قصر مقید، سه پیام کلیدی دارد: نخست آنکه تمامی معجزات و آیات به طور مطلق در اختیار خداوند متعال است و هیچ استثنایی ندارد؛ دوم آنکه پیامبر(ص) به عنوان نذیر مبین تنها نقش ابلاغی دارد و هیچ اختیاری در اعطای معجزات ندارد و سوم آنکه زمان و کیفیت ظهور معجزات تابع خواست و درخواست مردم نبوده؛ بلکه کاملاً تابع مشیت الهی است. این ساختار در مقایسه با قصر مفرد (که تنها به ذکر «الآیات» بسنده می‌کرد) دقت و شفافیت بیشتری در انتقال پیام دارد؛ چرا که با اضافه کردن قید «عِنْدَ اللَّهِ»، هم منشأ معجزات را مشخص می‌سازد و هم هرگونه تصور خودمختاری پیامبر در این زمینه را نفی می‌کند. این شیوه بیان از یک سو پاسخ قاطعی به شبهه مشرکان است و از سوی دیگر، جایگاه واقعی نبوت و رابطه آن با قدرت الهی را ترسیم می‌نماید.

﴿يَسْأَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا﴾ (احزاب / ۶۳)

در این آیه که به موضوع زمان قیامت پرداخته، ساختار حصر با عبارت «عِنْدَ اللَّهِ» به‌صورتی کاملاً حساب شده به کار رفته است. این ساختار بلاغی با دقتی بی‌نظیر، علم به زمان قیامت را منحصر در ذات الهی می‌کند. قید «عِنْدَ اللَّهِ» در اینجا نقشی اساسی ایفا می‌کند به گونه‌ای که حذف آن، کل نظام معنایی آیه را دچار اختلال می‌سازد. این قید اضافه، ظرف علم را به‌طور انحصاری مختص خداوند می‌سازد و هرگونه احتمال آگاهی دیگران (حتی پیامبران) را به کلی نفی می‌کند. نکته بلاغی ظریف در این ساختار آن است که اضافه شدن لفظ جلاله «اللَّهُ» به حرف جر «عِنْدَ»، محدوده‌ای کاملاً اختصاصی ایجاد می‌کند که هیچ موجود دیگری را شامل نمی‌شود. این ویژگی، برخلاف حصر مفرد که کلی‌تر است دامنه انحصار را به‌صورتی دقیق و غیرقابل تأویل مشخص می‌سازد؛ از این رو، این ساختار نه تنها در مقام اثبات علم الهی است؛ بلکه به‌طور همزمان در مقام نفی علم هرگونه موجود دیگر (اعم از ملائکه، پیامبران و انسان‌ها) نیز عمل می‌کند.

این شیوه بیان از یک سو بر عمق رازآلودگی قیامت تأکید دارد و از سوی دیگر مرزهای معرفت بشری را در مواجهه با اسرار الهی مشخص می‌سازد. کاربرد این ساختار در آیات متعدد مربوط به قیامت نشان‌دهنده اهمیت این مضمون و ضرورت تأکید بر انحصار مطلق آن در علم الهی است.

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ (فاطر: ۲۸)

در این آیه خشیت از خدا محصور در علماء از بین بندگان خدا شده است. حصر در این آیه از نوع حصر بر مقید است. دو قید مؤثر جر و اضافه (من+ عباد+ ه) که قابل تفکیک بوده و هر کدام به تنهایی معنای فرعی و مستقلی را افاده می‌کنند بر «العلماء» (=مقصود علیه) وارد شده و آن را تقيید کرده است به اینکه هر چند که خشیت مختص دانشمندان است و لا غیر؛ ولی همه دانشمندان به خشیت نمی‌رسند؛ یعنی از جهتی این خشیت اختصاصی به اعتبار قید مؤثر جر (=من بعضیه) فقط به برخی از دانشمندان می‌رسد که قید مؤثر اضافه (= به ضمیر) یعنی بندگی خدا را به عنوان خدای واحد- و نه خدایان دیگر- داشته باشند و به عبارتی دیگر از شرک مبری باشند؛ به همین دلیل اگر می‌گفت "من العباد العلماء" یعنی بدون ضمیر مضاف الیه می‌آمد مشمول برخی از دانشمندان اعم از مسلمان و یا غیر مسلمان می‌شد؛ بنابراین تخصیص خشیت از خدا به دانشمندان (العلماء) اصل محدودیت و انحصاریت در حصر را نشان می‌دهد و در مرحله بعد تقيید آن به دو قید مؤثر جر و اضافه بیشتر از شمولیت آن کاسته است. موضوع دیگر اینکه که اگر «العلماء» مقدم بر «من عباد» می‌شد (= انما يخشى الله العلماء من عباده) در این صورت خشیت از خدا به عالمیت اختصاص نداشت بلکه به صرف عابد بودن برخی از بندگان اختصاص می‌یافت حتی اگر جاهل باشند.

آیه ۶۳ سوره احزاب نمونه‌ای دیگر برای حصر بر مقید می‌باشد.

قصر (حصر) بر مرکب

یکی دیگر از انواع قصر بر اساس اطلاق و تقيید، قصر مرکب است که در آن مقصور علیه کلام، مرکب است. در تقسیم‌بندی حصر، "مرکب" به واژه‌ای اطلاق می‌شود که دارای بیش از یک قید غیر قابل انفکاک باشد. به این معنا که ترکیب واژه و قیود به گونه‌ای است که یک مجموعه واحد را تشکیل می‌دهند و از نظر اعتبار، هم سطح هستند. واژه اصلی و قیود چنان در هم تنیده‌اند که یک معنا و مفهوم را می‌رسانند و اگر یکی از این قیود (اجزاء تشکیل‌دهنده معنا و مفهوم واحد) حذف شود، مفهوم واحد مختل می‌گردد؛ بنابراین، قصر مرکب را می‌توان به این صورت تعریف کرد: "قصری که مقصور علیه آن، از ترکیب چند قید درهم‌تنیده و غیر قابل انفکاک تشکیل شده باشد، به نحوی که بر مفهوم واحدی دلالت کنند و حذف هر کدام از قیود، موجب اختلال در مفهوم واحد و آسیب به مفهوم حصر شود. در ادامه برای تبیین بیشتر این نوع قصر، نمونه‌هایی از آیات قرآن با رویکردی بلاغی-مفهومی بررسی خواهند شد.

﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَىٰ أَمْرٍ جَامِعٍ لَّمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأُذِنَ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفَرَ اللَّهُ لِمَنْ عَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (نور: ۶۲)

آیه شریفه ویژگی‌های اساسی مؤمنان راستین را در سه مؤلفه اصلی؛ ایمان قلبی و اعتقاد راسخ به توحید خداوند و رسالت پیامبر اکرم (ص)، تبعیت مطلق از پیامبر (ص) در اموری که نیازمند اجتماع و همکاری جمعی است (امر جامع) و عدم ترک این اجتماعات بدون کسب اجازه از پیامبر (ص) تبیین می‌کند (مکارم شیرازی، همان: ۵۶۳/۱۴). این آیه علاوه بر بیان ویژگی‌های ایمانی مؤمنان، بر اهمیت انسجام و نظم در گروه‌های دینی نیز تأکید دارد.

جمله‌ی خبری «الذین آمنوا بالله ورسوله» به عنوان مقصور علیه دارای چند قید مؤثر و مرتبط با هم است که مفهوم «ایمان واقعی» را تبیین می‌کنند. این قیده‌ها، با ساختار نحوی خاص خود معنای جمله را محدود و مشخص می‌کنند. قیده‌های «آمنوا»، ضمیر «واو»، جار و مجرور «بالله»، حرف عطف «واو»، و معطوف «رسوله»، همگی در تعیین مفهوم ایمان واقعی نقش محوری دارند. حذف هر یک از این قیده‌ها به تغییر و یا حتی از بین رفتن مفهوم اصلی منجر می‌شود. به عنوان مثال، حذف قید «بالله» اساساً مفهوم ایمان را منتفی می‌کند. حرف عطف «واو» نیز، ضمن نشان دادن اشتراک معنایی بین «ایمان به خدا» و

«ایمان به پیامبر» بر ضرورت هر دو مؤلفه برای تحقق ایمان واقعی تأکید دارد. عدم تکرار فعل و استفاده از حرف عطف به جای آن، این اشتراک را تقویت می‌کند و حذف قید «رسوله» نیز، در معنای جمله اختلال ایجاد خواهد کرد. ویژگی سوم مؤمنان واقعی از عطف عبارت «وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَىٰ أَمْرٍ جَامِعٍ لَّمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوهُ» بر صله قبلی با حرف «واو» که بر اشتراک حکم دلالت می‌کند، فهمیده می‌شود. عدم تکرار موصول و اکثفا به عطف، تأکیدی است بر این که تحقق ایمان کامل منوط به وجود هر سه ویژگی ذکر شده است؛ به عبارت دیگر، مؤمن واقعی کسی است که واجد هر سه صفت باشد.

عبارت «إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» به عنوان تأکیدی بر کلام پیشین، بیان می‌دارد که کسانی که از پیامبر (ص) اجازه می‌گیرند، همان کسانی هستند که به خدا و رسولش ایمان دارند. این جمله تأکیدی، با ساختاری معکوس نسبت به جمله‌ی ابتدایی، در حقیقت به منزله عکس صدر آیه آمده تا بر ملازمه و اینکه ایمان از کسب اجازه جدا نمی‌شود، دلالت کند (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۲۳۰/۱۵). این تکرار و تأکید بلیغ بر لزوم کسب اجازه از پیامبر (ص)، نشان‌دهنده‌ی پیوند ناگسستنی بین کسب اجازه و ایمان است؛ به عبارت دیگر، کسب اجازه، لازمه‌ی ایمان محسوب می‌شود. با توجه به قیده‌های موجود در مقصور علیه کلام، می‌توان ادعا کرد که حصر مورد نظر، از نوع حصر مرکب بوده و دارای قطعیت است.

آیه با به کارگیری ساختار حصر بر مرکب با قصرهای مفرد و مقید تفاوت اساسی دارد، برخلاف قصر مفرد که بر کلیت یک مفهوم تأکید می‌کند و متفاوت از قصر مقید که یک محدودیت خاص را بیان می‌نماید، با ترکیب سه قید اساسی «بِاللَّهِ»، «وَرَسُولِهِ»، «عَلَىٰ أَمْرٍ جَامِعٍ» نظام جامعی از ایمان را ترسیم می‌نماید. ترتیب منطقی قیود از باورهای بنیادین تا التزام عملی، الگویی منسجم از سیر تربیتی مؤمن را ارائه می‌دهد. آنچه این حصر مرکب را ممتاز می‌سازد، توانایی آن در بیان همزمان کلیت مفهوم ایمان و جزئیات رفتاری آن است، به گونه‌ای که هر یک از قیود سه‌گانه همچون حلقه‌های زنجیر به هم پیوسته، تصویر کاملی از مؤمن حقیقی را ترسیم می‌نماید و با ساختاری دقیق و هدفمند، بر اهمیت و ضرورت هر سه ویژگی ذکر شده برای تحقق ایمان کامل تأکید دارد.

﴿الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ (زمر / ۱۸)

آیه با ساختار بلاغی ویژه‌ای دو ویژگی اساسی مؤمنان راستین را ترسیم می‌نماید و با دو اسلوب حصر متوالی («أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ» و «وَأُولَٰئِكَ هُمُ أُولُو الْأَلْبَابِ») نشان می‌دهد که هدایت الهی و خردمندی منحصرأ در اختیار کسانی است که دو عمل اساسی شنیدن سخنان و پیروی از نیکوترین آنها را به صورت توأمان انجام می‌دهند. نکته بلاغی قابل توجه در این آیه، استفاده هوشمندانه از اسم اشاره «أُولَٰئِكَ» به عنوان مقصور علیه مشترک برای هر دو حصر است که بر وحدت این دو صفت در شخصیت مؤمن تأکید می‌ورزد. ضمیر فصل «هُم» در جمله دوم نیز به تقویت معنای حصر کمک می‌کند. ساختار نحوی آیه به گونه‌ای طراحی شده که با ساختار حصر مرکب توانسته شیکه‌ای از صفات به‌هم پیوسته را ترسیم نماید و سیر منطقی از شنیدن تا انتخاب و عمل را به نمایش می‌گذارد و نظام جامعی از سلوک عقلانی را ترسیم می‌کند که در آن مؤمن ابتدا با دقت می‌شنود سپس با خردورزی بهترین‌ها را برمی‌گزیند و در نهایت به آن عمل می‌کند. این فرآیند سه‌گانه (شنیدن، گزینش و عمل) نشان‌دهنده رویکرد فعالانه اسلام به مسئله هدایت و خردورزی است که صرف شنیدن را کافی نمی‌داند؛ بلکه بر انتخاب آگاهانه و عمل به آن تأکید می‌ورزد.

﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَهِيَ كِتَابٌ مَّعْلُومٌ﴾ (حجر / ۴)

آیه مورد نظریا بهره‌گیری از اسلوب حصر به روش نفی و استثناء، سنت الهی در تعیین اجل حتمی برای اقوام را تبیین می‌کند و تأکید می‌کند که زمان هلاکت هر قوم، منحصرأ در اجل معلوم و مقدر الهی تعیین شده است و هیچ تأخیری در آن متصور نیست. در مورد جمله "وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَهِيَ كِتَابٌ مَّعْلُومٌ" دو احتمال ذکر شده است، عده‌ای این جمله را صفت "من قریه" دانسته و بیان داشته‌اند هر چند فاصله به "واو" میان "إِلَّا" و "لها" جایز نیست؛ ولی این فاصله جهت تأکید در اتصال صفت به موصوف آمده است (طبرسی، همان: ۳۳۳/۳)، احتمال دیگر این است که این جمله حال از "من قریه" باشد و حرف "واو" حالیه باشد که این احتمال آسان‌تر از این است که آن را زائده بین صفت و موصوف بگیرند (صاوی، ۱۴۲۷: ۲۴۱/۲). از هر احتمال مفهومی متفاوت

با دیگری برداشت می‌شود که احتمال دوم به صواب نزدیک‌تر است؛ چراکه علاوه بر این که نیازی به استعمال خلاف قیاس در مورد "واو" نیست با مفهوم آیه نیز سازگارتر است. منظور از "کتاب معلوم" همان اجل حتمی یعنی زمان مرگ است که در آیه بعد نیز ذکر شده است یعنی در آیه بعد "اجل" جانشین "کتاب معلوم" شده است.

حصر مرکب در آیه، هلاکت هر قوم را در زمان فرا رسیدن اجل مقدر منحصر می‌کند. قیود اصلی (واو حالیه، جار و مجرور، کتاب و معلوم) واحد معنایی قصر را تشکیل می‌دهند و حذف هر یک، حصر را مخدوش می‌سازد. در تفسیر «وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ»، احتمال اول «واو» را زائد می‌داند و صرفاً بر وجود اجل مشخص تأکید دارد؛ در حالی که احتمال دوم، با مؤثر دانستن «واو» حالیه، بر اقتران هلاکت و اجل مشخص دلالت می‌کند. این تفسیر، با بلاغت قرآن و نقش آفرینی هر قید در معنا سازگارتر است. مراجعه به آیات متناظر نیز این احتمال را تقویت می‌بخشد. تحلیل ساختاری آیه ۲۰۸ سوره شعراء نشان می‌دهد که حذف حرف عطف "واو" در عبارت "هَذَا مُنْذِرُونَ" دارای دلالت‌های تفسیری عمیقی است. بر اساس تحلیل نحوی، این ساختار بیانگر آن است که "وجود تاریخی مندرین" به عنوان شرط لازم برای عذاب الهی کفایت می‌کند، بدون آنکه "حضور فیزیکی آنان در زمان عذاب" ضروری باشد. این تمایز ظریف که از طریق حذف "واو" و تفسیر عبارت به عنوان صفت (نه حال) حاصل شده است، نشان‌دهنده دقت نظام الهی در تفکیک مراحل ابلاغ پیام و اجرای عذاب می‌باشد. مقایسه این ساختار با آیه ۴ سوره حجر که در آن "واو" به کار رفته است، مؤید آن است که قرآن کریم با ظرافتی بی‌نظیر از ابزارهای نحوی برای بیان دقیق مفاهیم الهی استفاده می‌کند، به گونه‌ای که هم بر شرطیت ابلاغ پیام تأکید شود و هم از هرگونه تفسیر نادرست درباره زمان عذاب جلوگیری گردد. آیات بقره/۲۷۲ و زمر/۱۸ نیز بیانگر ساختار حصر بر مرکب است.

قصر (حصر) بر متعدد

قصر متعدد از دیگر اقسام چهارگانه قصر به اعتبار اطلاق و تقييد مقصور عليه است که در آن، بیش از یک قید به نحوی در جمله وجود دارد که هر کدام، به طور بالقوه قابلیت حمل بر حصر و ایفای نقش مقصور عليه را دارا هستند. به عبارت دقیق‌تر، قصر متعدد وضعیتی را توصیف می‌کند که در آن، چندین مقصور عليه مستقل و مجزا در یک گزاره وجود دارند. تعریف مفهومی قصر متعدد را می‌توان به این صورت بیان کرد: "حصری که در آن، مقصور به طور مستقل بر چند مورد متعدد حمل می‌شود، به نحوی که مقصور عليه‌های مستقل و متعدد موجود، می‌توانند هم به صورت جمعی و هم به صورت منفرد در نظر گرفته شوند." قابلیت جمع یا عدم جمع مقصور عليه‌ها، بستگی به سیاق و محتوای گزاره دارد. در راستای تبیین مفهوم قصر متعدد در قرآن کریم در ادامه آیه‌ای که این ساختار بلاغی در آنها به کار رفته است مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ وَحُمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

(بقره: ۱۷۳)

آیه با ساختار حصر متعدد و اضافی، چهار گروه از محرّمات غذایی را تبیین می‌نماید. تحلیل دقیق این آیه نشان می‌دهد که کاربرد ادات حصر «إنما» در اینجا نه برای بیان جامع تمام؛ بلکه به منظور نفی بدعت‌های رایج در تحریم برخی مواد غذایی حلال و ردّ باورهای خرافی جامعه عصر نزول بوده است. ساختار نحوی آیه حاکی از آن است که هر یک از معطوفات چهارگانه (مردار، خون، گوشت خوک و آنچه برای غیر خدا ذبح شده) به صورت مستقل و بدون تأثیرپذیری از یکدیگر مشمول حکم حرمت هستند. این استقلال معنایی که از طریق حرف عطف «واو» بیان شده، نشانگر ویژگی قصر متعدد در این آیه است که در آن موارد متعددی به طرف دوم قصر "الْمَيْتَةَ" عطف شده به گونه‌ای که معطوف‌ها تأثیری بر همدیگر ندارند و از تقدیم و تأخیر ذکر محرّمات، تقدیم یا تأخیر در حرمت برداشت نمی‌شود؛ هر یک معطوف‌ها اصالتاً وبالاستقلال می‌توانند مقصور عليه و مورد حصر؛ البته از نوع حصر اضافی واقع شوند. ساختار حصر متعدد آیه سه ویژگی کلیدی استقلال حکمی هر مورد بدون تأثیرپذیری متقابل، عدم دلالت ترتیب ذکر بر سلسله مراتب حرمت و کارکرد حرف عطف "واو" صرفاً برای جمع‌آوری موارد هم‌رده را در بر دارد که در مقایسه با حصر مفرد که تأکید بر کلیت حکم دارد، حصر مقید که محدود به شرایط خاص بوده و حصر مرکب که بیانگر

ارتباط موارد در حکم است، همزمان جامعیت، دقت و انعطاف را تأمین می‌کند. این رویکرد بلاغی، نظام حقوقی قرآن را از سایر متون تشریحی متمایز می‌سازد.

از منظر تربیتی، این آیه ضمن بیان محرمات پرابتلاهی آن دوران، با ذکر استثنای اضطرار و قیود «غیر باغ و لا عاده»، جنبه‌های رحمت‌آمیز شریعت را نیز نمایان می‌سازد. به این ترتیب، ساختار بلاغی آیه همزمان ابعاد تشریحی، تربیتی و اخلاقی را در بر گرفته است.

﴿و بِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَ بِالْحَقِّ نَزَّلَ وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا﴾ (اسراء: ۱۰۵)

آیه با به‌کارگیری ساختار حصر متعدد در عبارت «مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا»، دو ویژگی کلیدی رسالت پیامبر(ص) را به شیوه‌ای منحصر به فرد تبیین می‌نماید. این ساختار بلاغی از سه جهت حائز اهمیت است: نخست آنکه با حفظ استقلال مفهومی هر یک از صفات «تبشیر» و «انذار»، بر جامعیت رسالت نبوی تأکید می‌ورزد؛ دوم آنکه با آیات دیگر قرآن (مانند فرقان: ۵۱ و صف: ۶) که هر یک از این وظایف را به صورت مستقل ذکر کرده‌اند، سازگاری کامل دارد؛ و سوم آنکه از محدودسازی نادرست رسالت به یک جنبه خاص جلوگیری می‌کند. تحلیل مقایسه‌ای این ساختار نشان می‌دهد که حصر متعدد در این آیه، برخلاف حصر مفرد که به کلیت می‌پردازد، حصر مقید که بر شرایط خاص تأکید دارد و حصر مرکب که بر روابط درونی احکام متمرکز است، توانسته است همزمان به استقلال و تکامل دو جنبه اصلی رسالت بپردازد. این ویژگی منحصر به فرد نشان‌دهنده عمق تدبیر الهی در بیان ابعاد مختلف رسالت نبوی است. به این ترتیب، آیه مورد بحث نه تنها حدود رسالت را مشخص می‌کند، بلکه الگویی کامل از شیوه بیان مفاهیم دینی در قرآن کریم ارائه می‌دهد.

حصر ولایت در آیه ۵۵ سوره مائده نمونه‌ای دیگر برای حصر بر متعدد می‌باشد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکردی نظام‌مند به تحلیل ساختارهای حصری در آیات قرآن پرداخته و به نتایج قابل توجهی دست یافته است. در سطح نظری، مطالعه حاضر موفق به ارائه طبقه‌بندی جامعی از ۱۶ حالت مختلف قصر قرآنی شده که بر اساس نسبت طرفین (مفرد، مقید، مرکب، متعدد) طراحی شده است. این نظام طبقه‌بندی جدید امکان تحلیل دقیق‌تر روابط معنایی بین اجزای آیات را فراهم می‌سازد.

در سطح تحلیلی، پژوهش حاضر موفق به شناسایی و بررسی ترکیب‌های قیدی درهم‌تنیده در ساختارهای حصری شده است. داده‌های تحقیق نشان می‌دهد که برخی از موارد حصر قرآنی دارای ساختارهای غیرقابل انفکاک هستند که نقش مهمی در ایجاد مفاهیم عمیق قرآنی ایفا می‌کنند. ثبافته‌های این پژوهش می‌تواند به عنوان مبنایی برای پژوهش‌های آینده در حوزه‌های تفسیر، بلاغت و زبانشناسی قرآن مورد استفاده قرار گیرد.

پژوهش‌های آتی می‌توانند الگوی پیشنهادی را به سایر ساختارهای بلاغی قرآن تعمیم داده و با نظریه‌های زبانشناسی متن مقایسه کنند؛ همچنین ضمن بررسی تحول ساختارهای حصری، تأثیر آن را بر ترجمه‌های معاصر قرآن تحلیل نمایند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این اثر بر اساس ترتیب درج نام آنان است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در طول آماده‌سازی این اثر، نویسنده(گان) از ChatGPT نسخه ۲۰۲۶ به منظور آماده‌سازی چکیده مبسوط استفاده کردند. پس از استفاده از این ابزار، نویسنده(گان) مطالب را در صورت نیاز بررسی و ویرایش کرده و مسئولیت کامل محتوای نشریه را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر نظرات ارزشمندشان سپاسگزاری می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن ادريد، محمد بن حسن. (۱۹۸۸م). *جمهرة اللغة* (الطبعة الأولى). دار العلم للملايين.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). *معجم مقاييس اللغة* (چاپ اول). مكتبة الإعلام الإسلامي.
- ابن عاشور، محمدطاهر. (بی تا). *تفسير التحرير والتنوير المعروف بتفسير ابن عاشور* (الطبعة الأولى). مؤسسة التاريخ العربي.
- اسماعیلی طاهری، احسان. (۱۳۹۵ش). دو قالبگی قید در زبان عربی: تکمله‌ای بر مقاله «قید» دکتر آذرنوش. *دوماهنامه جستارهای زبانی*، پیاپی ۳۳.
- آذرتاش، آذرنوش. (۱۳۶۷-۱۳۶۸ش). قید در دستور زبان عربی. مقالات و بررسی‌ها: فصلنامه علمی پژوهشی دانشکده الهیات، ۴۵-۴۶.
- تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۳۷۶ش). *مختصر المعانی* (الطبعة الثالثة). دارالفکر.
- جمعی از محققان. (۱۳۸۹). *فرهنگنامه اصول فقه*. مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- جنبکه الميدانی الدمشقی، عبد الرحمن بن حسن. (۱۴۱۶ق/۱۹۹۶م). *البلاغة العربية* (الطبعة الأولى). دار القلم؛ الدار الشامیة.
- دسوقی، محمد بن عرفه. (۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م). *حاشیة الدسوقی علی مختصر السعد* (عبدالحمید هنداوی، محقق). المكتبة العصرية.
- السیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۳۸۴ش). *الاتقان فی علوم القرآن*. انتشارات امیرکبیر.
- صاوی، احمد بن محمد. (۱۴۲۷ق). *حاشیة الصاوی علی تفسیر الجلالین* (چاپ چهارم). دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴ش). *ترجمه تفسیر المیزان* (چاپ پنجم). دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۲ق). *تفسیر جوامع الجامع* (الطبعة الأولى). مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- فؤال عکّاوی، انعام. (۱۴۱۷ق). *المعجم المفصل فی علوم البلاغة: البديع والبيان والمعانی* (الطبعة الثانية). دار الکتب العلمیة.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی* (الطبعة الثانية). مؤسسة دار الهجرة.
- مدرس افغانی، محمد علی. (۱۳۶۲ش). *المدرس الأفضّل فی ما یرمز و یشار إلیه فی المطول* (الطبعة الأولى). دار الکتب.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه* (چاپ دهم). دار الکتب الإسلامیة.
- نصر، حسن محمود. (۲۰۰۹م). مفهوم القید فی العربیة والإنجليزية: دراسة فی ضوء علم اللغة التقابلی. *مجلة کلیة الآداب بجامعة حلوان*.
- هاشمی، احمد. (۱۳۸۸ش). *جواهر البلاغة* (حسن عرفان، مترجم؛ چاپ دهم). نشر بلاغت.

References

- Azarnoush, A. (1367–1368 SH). Adverb in Arabic grammar. *Articles and Reviews: Scientific-Research Quarterly of the Faculty of Theology*, 45–46. [in Persian]
- Al-Dasouqi, M. ibn A. (1431 AH/2010 CE). *Al-Dasouqi's commentary on Mukhtasar al-Sa'd* (A. Hindawi, Ed.). Al-Maktabah al-'Asriyyah. [in Arabic]
- Al-Fayyumi, A. ibn M. (1414 AH). *Al-Misbah al-munir fi gharib al-sharh al-kabir li al-Rafi'i* (2nd ed.). Mu'assasat Dar al-Hijrah. [in Arabic]
- Al-Hashimi, A. (1388 SH). *Jawahir al-balaghah* (H. Irfan, Trans.; 10th ed.). Nashr-e Balaghat. [in Persian]
- Al-Sawi, A. ibn M. (1427 AH). *Al-Sawi's commentary on Tafsir al-Jalalayn* (4th ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah; Manshurat Muhammad 'Ali Baydun. [in Arabic]
- Al-Suyuti, J. al-D. 'Abd al-Rahman ibn A. B. (1384 SH). *Al-Itqan fi 'ulum al-Qur'an*. Amir Kabir Publications. [in Arabic]
- Al-Taftazani, M. ibn 'U. (1376 SH). *Mukhtasar al-ma'ani* (3rd ed.). Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Fawwal Akkawi, I. (1417 AH). *The detailed dictionary of the sciences of rhetoric: Badi', bayan, and ma'ani* (2nd ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Habanaka al-Maydani al-Dimashqi, 'A. al-R. ibn H. (1416 AH/1996 CE). *Arabic rhetoric* (1st ed.). Dar al-Qalam; Al-Dar al-Shamiyyah. [in Arabic]
- Ibn 'Ashur, M. al-T. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-tanwir, known as Tafsir Ibn 'Ashur* (1st ed.). Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi. [in Arabic]
- Ibn Duraid, M. ibn H. (1988 CE). *Jamharat al-lughah* (1st ed.). Dar al-'Ilm lil-Malayin. [in Arabic]
- Ibn Faris, A. ibn F. (1404 AH). *Dictionary of language standards* (1st ed.). Maktabat al-I'lam al-Islami. [in Arabic]
- Ismaili Taheri, E. (1395 SH). The dual form of adverbs in Arabic: A supplement to Dr. Azarnoush's article "Adverb." *Bimonthly Journal of Linguistic Studies*, 33. [in Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1371 SH). *Tafsir Nemooneh* (10th ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Persian]
- Modarres Afghani, M. A. (1362 SH). *Al-Mudarris al-afdal fi ma yurmuz wa yushar ilayh fi al-mutawwal* (1st ed.). Dar al-Kitab. [in Arabic]
- Nasr, H. M. (2009 CE). The concept of restriction in Arabic and English: A study in light of contrastive linguistics. *Journal of the Faculty of Arts, Helwan University*. [in Arabic]
- OpenAI. (2026). *ChatGPT (GPT-5.5 Thinking)* [Large language model]. OpenAI.
- Researchers, A group of. (1389 SH). *Encyclopedia of principles of Islamic jurisprudence*. Islamic Information and Documentation Center, Islamic Propagation Office of Qom Seminary, Research Deputy, Research Institute of Islamic Sciences and Culture. [in Persian]
- Tabarsi, F. ibn H. (1412 AH). *Tafsir Jawami' al-jami'* (1st ed.). Center for the Management of Qom Seminary. [in Arabic]
- Tabataba'i, M. H. (1374 SH). *Persian translation of Tafsir al-Mizan* (5th ed.). Islamic Publications Office, Society of Seminary Teachers of Qom. [in Persian]